

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Goederenverwerving van het Duitse huis te Utrecht, 1218-1536

Duijl, J.J. van

Citation

Duijl, J. J. van. (2022, October 27). *Goederenverwerving van het Duitse huis te Utrecht, 1218-1536*. *Middeleeuwse studies en bronnen*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3484321>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3484321>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

SLOTBESCHOUWING

DYNAMIEK VAN DE GOEDERENVERWERVING

In deze studie heb ik gepoogd te achterhalen welke goederen het Duitse Huis te Utrecht in de middeleeuwen heeft verworven en hoe deze goederenvererving kan worden verklaard. De bronnenoverlevering voor dit Duitse Huis is rijk, in vergelijking met andere centra van de Duitse Orde in het Heilige Roomse Rijk en andere geestelijke instellingen in Utrecht. Een nauwkeurige goedereninventarisatie van het Duitse Huis in 1531-1536 maakte het mogelijk het bezit aan het einde van de onderzochte periode gedetailleerd te reconstrueren. Het landbezit in het Nedersticht, waar de broeders het merendeel van hun grond hadden liggen, kon vrijwel geheel op perceelsniveau in kaart worden gebracht. Onmisbaar hierbij was het gebruik van een Geografisch Informatiesysteem (GIS), voor het vervaardigen van kaarten, het ordenen van de goederendata en het inbedden daarvan in een breder verband van landbezit in laatmiddeleeuws Utrecht.

Ondanks de gunstige bronnensituatie is gebleken dat toch veel materiaal verloren is gegaan. Zo is duidelijk dat er weinig documenten bewaard gebleven zijn met betrekking tot goederen en gelden die de broeders kortdurend in bezit hadden of die op zeker moment vervreemd geraakt zijn. Deze betroffen dan vooral renten, bijvoorbeeld uit zogeheten 'kruisland', ter bekostiging van kruistochten in de dertiende eeuw, en memorierenten die het Duitse Huis tot omstreeks 1440 geschonken kreeg maar die daarna grotendeels uit de administratie zijn verdwenen. Los daarvan ontbreken echter ook aankomstitels en administratieve bronnen aangaande het beheer van landbezit, voornamelijk uit de vroegste perioden. In het algemeen werd land nooit door de broeders vervreemd; de verpachting ervan werd althans vanaf 1365 ook nauwkeurig geregistreerd. Met betrekking tot de tijd voordien stuiten we echter op flinke hiaten, zowel ten aanzien van administratieve bronnen als voor de verwervingsakten. Hoe verder terug in de tijd, hoe groter het aantal lacunes op beide terreinen voor het Duitse Huis. Een reconstructie van het goederenbezit omstreeks 1365 op basis van hoofdzakelijk de oudste overgeleverde pachtregisters en een confrontatie daarvan met aankomstitels van vóór 1365 leverde de constatering op dat er vooral veel dertiende-eeuws materiaal verloren is gegaan. Tegelijkertijd blijkt er toch voldoende te zijn overgeleverd om trends in de goederenvererving van het Duitse Huis inzichtelijk te maken.

Alle in dit boek geanalyseerde bezitsontwikkelingen laten een dynamiek zien waarbij steeds een korte periode van ingrijpende gebeurtenissen bepalend was voor de daaropvol-

gende goederenverwerving tot aan een volgend disruptief evenement. De eerste reeks van gebeurtenissen – leidend tot de stichting en ‘take off’ van het Duitse Huis – betrof de deelname van Utrechtse ridders aan verschillende kruistochten en andere militaire expedities, zoals die naar Damiate in 1218-1221, en de voor veel Stichtse edelen desastreus verlopen Slag bij Ane in de buurt van Coevorden in 1227, die gevolgd werd door een als kruistocht gesanctioneerd offensief in Drenthe in 1231. In het laatstgenoemde jaar schonken Swe-der II van Dingden en zijn vrouw Beatrix diverse goederen in Utrecht aan de Duitse Orde ter aflossing van hun kruistochtgelofte. Daaronder bevond zich het stuk grond direct buiten de stadsmuur waarop het gebouwencomplex van het Duitse Huis zou verrijzen. Het lijkt erop dat Sweder met deze actie zijn schepen achter zich wilde verbranden. Zijn positie als prominente Stichtse ministeriaal was namelijk onverenigbaar geworden met de familieconnecties die hij had in het oostelijk grensgebied van het Oversticht Utrecht waar opstandelingen vandaan kwamen. Hoewel hij en zijn vrouw aldus een essentieel stuk land beschikbaar stelden, was de stichting van het Duitse Huis een operatie waarbij verschillende betrokkenen tezamen bijdroegen aan de samenstelling van een goederencomplex in de directe nabijheid van het op te richten ordehuis. Utrechtse ridders vormden onder hen de belangrijkste steungroep. Het project heeft evenwel niet kunnen slagen zonder medewerking van de bisschop, omdat de startdotatie als geheel grotendeels bestond uit bisschoppelijke leengoederen. Voorts geschiedde de stichting in samenhang met andere bouwprojecten aan de randen van de stad, waarbij onder meer verschillende voormalige hoven van de Utrechtse kerk aan nieuwe geestelijke instellingen werden overgedragen. Het onderzoek maakte aannemelijk dat de bezitseenheden op basis waarvan het Duitse Huis van start kon gaan voornamelijk bestonden uit delen van een gedesintegreerd voormalig bisschoppelijk agrarisch goederencomplex.

In de jaren 1240 ontstond een patronageband tussen het Duitse Huis te Utrecht en de Hollandse gravenfamilie. Het begon met donaties ten behoeve van het zielenheil van de graaf, zijn naaste verwanten en hun voorouders. Spirituele motieven lijken vooral meege-speeld te hebben bij de schenking van de patronaatsrechten van de kerken in Valkenburg en Maasland in 1241 door Willem II van Holland. Sinds Willems gooi naar het rooms-koningschap in 1247 speelde ook mee dat de graaf met zijn begunstiging de vechttaak van de Duitse Orde wilde ondersteunen, die overigens wel zeker ook religieus gemotiveerd was. Hoewel ik niet heb kunnen achterhalen of en hoe de ridderbroeders precies aan de kruistocht van Willem II naar Aken hebben deelgenomen, is wel duidelijk geworden dat de Utrechtse commanderij er een bijdrage heeft geleverd, en daarmee de kroning van Willem II tot rooms-koning mede mogelijk heeft gemaakt. Willems zoon Floris V was de Utrechtse broeders eveneens gunstig gezind. Hij schonk hun onder meer het patronaatsrecht van de Leidse Pieterskerk. Ik heb voorts het vermoeden geuit dat hij mede de hand heeft gehad in de stichting van de commanderij aan de Hofdijk bij Maasland; dit in afwijking van de in de historiografie heersende opvatting dat deze nederzetting geheel voortkwam uit de schenking van de ministeriaal Dirk van Coudenhove in 1242 of 1243. Ondertussen bleven Utrechtse ridders het Duitse Huis te Utrecht met donaties ondersteunen. Zij deden dit in golven die samenhangen met mobilisatieactiviteiten voor nieuwe kruistochten. Het resultaat was een forse goederenexpansie van het Duitse Huis tot het

einde van de dertiende eeuw, met zwaartepunten in de jaren 1240 en 1260. Deze groei heeft zeker bijgedragen aan de uitbouw van de commanderij Utrecht tot een provinciaal hoofdhuis, met een in de bronnen traceerbare commandeur vanaf 1248, en de vorming van een kring ordenederzettingen in het bisdom Utrecht in de daaropvolgende decennia.

Een kantelpunt deed zich voor omstreeks 1300. Graaf Floris V werd in 1296 vermoord en drie jaar later stierf het Hollandse gravengeslacht in rechte lijn uit, met als gevolg dat er een einde kwam aan de patronageband van de Hollandse graven met het Duitse Huis. In deze tijd stond echter wel Dirk van Holland, een buitenechtelijk geboren zoon van Willem II, aan het roer in het Duitse Huis. Onder zijn gezag ontwikkelde de commanderij zich verder door tot het centrale convent binnen een eigen Utrechtse bestuursdistrict. Na de val van Akko in 1291, het laatste kruisvaardersbolwerk in de Levant, waar tot dan toe ook het hoofdkwartier van de Duitse Orde als geheel was gevestigd, werd het langzamerhand duidelijk dat er geen nieuwe kruistocht naar het Heilige Land ondernomen zou worden en de ridderorden er geen voet meer aan de grond konden krijgen. De Duitse Orde die eerst nog Venetië als tussenstation had gekozen, verplaatste daarom in 1309 zijn hoofdkwartier naar de Marienburg in Pruisen, midden in een uitgestrekt gebied aan de rand van de christenheid waar de orde reeds enige decennia actief was in de strijd tegen heidense volken. Het Duitse Huis te Utrecht had overigens bij de vroege expedities naar Pruisen en Lijfland geen rol van betekenis gespeeld – zijn broeders waren eerder in Apulië, Sicilië en het Heilige Land te vinden. Het werd ook na 1309 niet sterk bij de rekrutering van broeders in het Baltische gebied betrokken. Nieuwe schenkingsgolven door Stichtse ridders bleven daardoor uit. In plaats daarvan – zo kon worden aangetoond – was sprake van een toename van donaties van stedelijke bezittingen vanuit de Utrechtse burgerij. Deze leidde tot een voorlopige afronding van het goederenbezit, die de commanderij materieel in rustig vaarwater bracht, zonder ingrijpende veranderingen. Veel van het opgebouwde reservekapitaal werd geïnvesteerd in de aankoop van goederen van het kapittel in Tiel in 1328, opdat de commanderij van Ophemert naar die stad kon worden verplaatst en het aantal broeders aldaar uitgebreid kon worden.

Een dergelijke verhuizing van een rurale commanderij naar een nabijgelegen stad was bepaald geen unicum in een tijd waarin de orde steun vond onder stedelingen. Niet lang daarna vond in zekere zin een reprise plaats, maar dan voor het hoofdhuis zelf. Nadat het Duitse Huis te Utrecht in 1345 door de Utrechters in brand gestoken was met het oog op het aanstaande beleg van de stad door graaf Willem IV van Holland, zorgden de bisschop en het stadsbestuur ervoor dat de broeders de beschikking kregen over een terrein binnen de muren waarop zij een geheel nieuw convent konden laten bouwen. De orde heeft daar veel energie in gestoken, met een nieuw opgezette ruime kerk en een planmatig daarmee verbonden groot kloostercomplex als resultaat. Het convent kreeg vervolgens in 1365 een materiële impuls door de overheveling van een deel van het ordebezit bij Maasland naar de boedel van de Utrechtse landcommanderij. Dit gebeurde ten koste van de bestaande nederzetting aan de Hofdijk. De behuizing daar werd afgebroken, terwijl de broeders hun intrek namen in een nieuw klein ordehuis bij de dorpskerk van Maasland, waarvan de landcommandeur het patronaatsrecht bezat en alwaar een ordepriester de zielzorg voor zijn rekening nam.

Na deze herindeling in 1365 zijn binnen de Utrechtse kring ordenederzettingen steeds duidelijker tekenen zichtbaar van een ordeleiding die zich ervoor inspande om de in de statuten vastgelegde orderegels – waarvan de handhaving elders lijkt te zijn verslapt – weer streng te laten naleven. In de tweede helft van de veertiende eeuw kwam in het kloosterwezen in de Noordelijke Nederlanden een brede hervormingsbeweging op gang, die kortgezegd een strikt volgen van de kloosterregels bepleitte en die daarom in de literatuur met de term monastiek observantisme wordt aangeduid. Deze steunde op de vroomheidsbeweging die we kennen onder de naam van de Moderne Devotie, waarvan Geert Grote de grote inspirator was. Het bewuste observantiestreven nu lijkt zich ook de balije Utrecht ontwikkeld te hebben, en dit al in de jaren 1370, hetgeen in de context van de Lage Landen opmerkelijk vroeg is. De landcommandeurs Gerrit Splinter van der Enghe en Johan van de Zande gelden als de voornaamste voormannen. Zij wisten met een bijpassend streng hervormingsbewind in de 1382-1419 een materiële groei van het Duitse Huis te bewerkstelligen. Devote strengheid en kapitaalvermeerdering gingen hand in hand. Schenkingen, niet in de laatste plaats afkomstig van intredende vermogende mannen zoals domdeken Lubbert Bol in 1396, leverden voldoende middelen op om land aan te kopen en renten te vestigen. Vooral Johan van de Zande voerde een actief aankoopbeleid. Dit was uitzonderlijk binnen de Duitse Orde; die werd elders in het Heilige Roomse Rijk juist met crisisverschijnselen geconfronteerd, zowel in economisch als godsdienstig opzicht. De materiële bloei van het Utrechtse Duitse Huis contrasteerde ook met de economische neergang die gelijktijdig in andere relatief oude bestaande kloosterlijke instellingen in en om Utrecht kon worden waargenomen.

Omstreeks 1420 echter kwam er een einde aan de voorspoed, in eerste instantie als gevolg van externe ontwikkelingen. Zo was sprake van agrarische misère door grote sterfte als gevolg van pestuitbraken. Daarbij leidde een reeks misoogsten tijdelijk tot een drastische daling van de reële pachtinkomsten. Onder landcommandeur Herman van Keppel (1421-1442) konden deze verliezen nog tot op zekere hoogte gecompenseerd worden door het betrachten van soberheid, in samenhang met het vasthouden van de idealen van de observantiebeweging. Het convent kon daardoor nog enige tijd op de sympathie en vrijgevigheid van enkele vermogende inwoners van Utrecht rekenen. Er konden nog goederen worden aangekocht en de landcommanderij wist zelfs nog een reusachtig bedrag vrij te maken voor de aankoop van de commanderij Dieren in 1434. Bespaard werd vooral door het aantal ridderbroeders te verminderen. Bij dit alles raakten de economische moeilijkheden verdiept door de partijstrijd die voortvloeide uit het Utrechts Schisma in de jaren 1423-1449. De bijbehorende spanningen en twisten zetten ook de interne verhoudingen in de balije onder druk. Na het overlijden van Herman van Keppel leidde een en ander tot een langdurige onenigheid over wie de nieuwe landcommandeur moest worden. De landcommanderij werd zo het toneel van een reeks machtswisselingen. De chaos was compleet toen in de jaren 1450 broeders uit Pruisen, die door de oorlog met Polen uit hun ordehuizen daar hadden moeten vertrekken, zich in Utrecht meldden en elk een plek en stem in de balije opeisten. Dit cluster van overlappende en opeenvolgende crises bracht het Duitse Huis moreel aan de rand van de afgrond.

Opmerkelijk is dat er in al deze crises en troebelen wel veel werd geschoven met landbezit en daarbij ook het nodige is verpand, maar dat over het geheel genomen er toch

nauwelijks goederen vervreemd zijn geraakt. Duidelijk is geworden dat dit ertoe heeft bijgedragen dat herstel uiteindelijk kon optreden. Dat gebeurde onder het landcommandeurschap van Johan van Drongelen (1469-1492). Deze voerde een breed organisatorisch hervormingsprogramma door, dat deels als restauratie kan worden begrepen maar deels ook een vernieuwende kant had. Van Drongelen heeft een kroniek over de geschiedenis van de Duitse Orde en de balije Utrecht laten schrijven, waarmee hij de lange traditie en voortdurende relevantie van de orde wilde onderstrepen en legitimeren. Hij investeerde in de bouw van een nieuwe kapel en hij droeg zorg voor de uitvoering van de zielzorg in de aan de orde toevertrouwde parochiekerken, het domein van de priesterbroeders. Het aantal ridderbroeders deed hij verder afnemen, maar daarbij liet hij voor de resterende heren het verzorgingsniveau verhogen. Tot slot verhoogde hij de representatieve uitstraling van het Duitse Huis te Utrecht door er een heel nieuw groot en luxe pand aan toe te voegen. Hiermee sloot de Utrechtse balije aan bij de ontwikkeling naar een meer standsgepast ordeleven die in andere balijen van de orde ingezet was.

Deze heropleving en restauratie onder Van Drongelen ondervonden echter een enorme terugslag door de verschrikkingen van de Stichtse burgeroorlog die in de jaren 1481-1483 vooral het Utrechtse platteland teisterde. Een van de gevolgen was dat de pachtinkomsten sterk terugliepen en de landcommanderij weer grote schulden moest maken. Toch bleken de heren niet in zo'n penibele situatie geraakt te zijn dat ze land moesten verkopen. Wat de tijd na Van Drongelen betreft kan worden vastgesteld dat zijn opvolgers zich minder gelegen hebben laten liggen aan het op peil houden van het religieuze leven, in Utrecht zelf en in de afhankelijke commanderijen. Zij blijken echter wel Van Drongelens politiek te hebben voortgezet om het Duitse Huis uit te bouwen tot een 'hospitaal', in de zin van standsgepast verzorgingsinstituut, voor edellieden onder het niveau van de hoge adel. In dat opzicht hadden de inspanningen van Van Drongelen een blijvend effect. Onder landcommandeur Steven van Zuylen van Nijvelt (1496-1527) draaiden de investeringen van het Duitse Huis om het beter funderen van de eigen vooraanstaande positie van de landcommandeur in de Utrechtse ridderschap. Hij zette de goederen die onder zijn bewind in relatief voorspoedige jaren weer konden worden aangekocht, zowel rechten op land als onroerende goederen, in om een kasteelachtig nieuw landcommandeurshuis te Maarssen op te bouwen ter ondersteuning van het aanzien van de Duitse Orde als geheel.

VERKLARINGEN VOOR DE GOEDERENVERWERVING

De hierboven beschreven kantelpunten en breukvlakken wijzen op discontinuïteit in de ontwikkeling van het goederenbezit, met door neergang gevolgde perioden van groei en bloei. De omstandigheden en ontwikkelingen die de successen in de goederenverwerving zouden kunnen verklaren, blijken over het geheel genomen veel minder aan specifieke tijdvakken gebonden te zijn geweest. Als we de onderzoeksresultaten van alle hoofdstukken tezamen proberen te overzien, lijken er vijf factoren naar voren te komen die de uiteengezette dynamiek, in de zin van expansie, kunnen verklaren. De eerste en meest voor de hand liggende factor betreft de waardering die de bisschop, de Hollandse graaf en hun

kringen van afhankelijke dienstmannen voor de militaire operaties van de Duitse Orde en in het bijzonder de kruistochten, zowel naar de Levant als elders, opbrachten en in schenkingen omzetten. Zo kwam de stichting van het Duitse Huis te Utrecht voort uit donaties die verband hielden met geloften in relatie tot de vijfde kruistocht en de kruistochtexpeditie naar Drenthe in 1231. De broeders van het Utrechtse huis hadden de sterke bezitsgroei van hun convent ook in de fase nadien grotendeels te danken aan schenkingsgolven in aanloop naar, tijdens en in de nasleep van kruistochten. De schenkingen in 1247-1248 bijvoorbeeld stonden in verband met de door Willem II georganiseerde kruisvaart naar Aken. Verder kon het Duitse Huis tijdens de mobiliseringscampagne voor de kruistocht naar het Heilige Land in 1267-1269, die uiteindelijk wel werd georganiseerd maar naar Tunis voerde, een groot aantal goederenschenken in ontvangst nemen. Doneren aan de Duitse Orde in *subsidiu Terre Sancte* was destijds een veel voorkomend motief. Later in de dertiende eeuw kregen de broeders steeds minder van zulke gaven. In 1277 was er nog sprake van enkele donaties in aanloop naar een nooit van start gegane kruistochtexpeditie naar het Heilige Land. In de jaren 1280 stuit men op een paar losse schenkingen, zoals die van Jan en Lisa Leder in 1287, die *ad subsidiu Terre Sancte* werd gegeven maar waarvan niet duidelijk is of deze bedoeld was als bijdrage voor een deelname van Jan aan bijvoorbeeld de laatste krijgshandelingen van de orde in het Heilige Land rond Akko. Uit de jaren 1290 dateren enkele voorbeelden van renten uit 'kruisland' die het Duitse Huis hief. Na de val van Akko in 1291 heeft de Duitse Orde geen militaire activiteiten van belang meer in het Middellandse Zeegebied kunnen ondernemen en kon deze er voor dat doel ook niet meer op rekenen door een thuispubliek te worden begunstigd.

In de veertiende eeuw kregen de kruistochten een vervolg met de expedities tegen de heidense Litouwers die door Europese edellieden ondernomen werden in de periode tussen grofweg 1320 en 1420, met het zwaartepunt in de tweede helft van de veertiende eeuw. Aan deze zogenoemde Pruisenreizen die door de Duitse Orde werden georganiseerd namen veel vorsten en prominente edelen uit de Nederlanden met hun gevolgen deel. Anders dan bij de kruistochten naar de Levant had het Duitse Huis te Utrecht geen belangrijke rol bij de werving voor deze expedities. Er deden zich dan ook geen schenkingsgolven van intredende ridderbroeders voor. Wel maakten enkele Pruisenreizigers een grote donatie. Zo kreeg de orde patronaatsrechten van de kapel van Sint Marie te Katwijk en de kerk van Schoonhoven overgedragen door respectievelijk Dirk van Wassenaar met zijn zoons in 1388 en graaf Gwijde II van Blois in 1395. Deze schenkingen maakten het mogelijk dat de commanderij van Valkenburg naar Katwijk kon verhuizen en in Schoonhoven een nieuwe commanderij werd opgericht. De geschonken kerkelijke goederen weerspiegelen tot op zekere hoogte de religieuze inspiratie die de Pruisenreizigers tot hun deelname aan wat zij zagen als de verdediging van de christenheid had bewogen.

Dit laatste brengt me bij devotie als het tweede luik van waaruit de goederenverwerving kan worden verklaard. De vroege begunstiging door het Hollandse gravenhuis vanaf de schenking van de patronaatsrechten van de kerken in Valkenburg en Maasland in 1241 had eerst en vooral tot doel de broeders van het Duitse Huis in hun convent te Utrecht te laten bidden voor het zielenheil van de schenkers en hun voorouders. De zorg voor een goede gebedsvoorspraak wordt ook bij andere donateurs genoemd die hun bijdrage lever-

den aan de forse goederenaanwas in de dertiende eeuw. Opmerkelijk is dat de biddende taak van de orde opnieuw centraal kwam te staan tijdens de nieuwe periode van bezitstoe-name die zich tussen ongeveer 1370 en 1440 voordeed. Het observantisme in het Duitse Huis, specifiek de strikte naleving van de regel en de investeringen in de kapel van het Duitse Huis, vergrootten de aantrekkingskracht van het convent voor vermogende inwoners van de stad Utrecht. Door hun memorie- en intredescheningen kreeg het Duitse Huis weer wind in de zeilen. In samenhang met een nauwkeurige goederenadministratie leidde dit ertoe dat de broeders door aankopen hun goederenbezit konden uitbreiden.

Een derde lijn achter de op- en neergang van de goederenverwerving is die van de politiek gemotiveerde patronageverhoudingen. Een belangrijke vaststelling is dat veel voorname schenkers en intreders in de stichtingstijd prominente Utrechtse riddermatige ministerialen en heren van relatief kleine territoria in de periferie van grotere vorstendommen blijken te zijn geweest. Hun goederendonaties aan de enige ook echt militair actieve geestelijke ridderorde in het bisdom, lijken de samensmelting van deze twee groepen te hebben bekrachtigd. Op hen moest de bisschop de wereldlijke machtsuitoefening in zijn territorium bouwen. In deze constellatie had de kerkvorst uiteraard zelf ook belang bij het faciliteren van het Duitse Huis. Het onderzoek wees zo uit dat bisschop Otto II van Lippe († 1227) naar alle waarschijnlijkheid reeds aan de voorbereiding van de stichting heeft meegewerkt. Diens opvolger Wilbrand van Oldenburg heeft zeker bijgedragen aan de realisatie ervan.

Vervolgens droeg bisschop Otto III uit het huis Holland met schenkingen en bevestigingen als leenheer van geschonken goederen bij aan de vorming van een patronageband tussen de Hollandse grafelijke dynastie en de Duitse Orde in zijn bisdom. In dit kader is het begrijpelijk dat de Utrechtse commanderij bij wijze van tegenprestatie een bijdrage leverde aan het rooms-koningschap van Willem II van Holland. In het verlengde hiervan heb ik aannemelijk proberen te maken dat de omstreden schenking van de Utrechtse Klaaskerk door bisschop Hendrik van Vianden en domproost Gobert van Perweis in 1250 een beloning was voor de steun die de Utrechtse ordebroeders aan Hendrik, als zijnde de Hollandse kandidaat, hadden gegeven bij de turbulente bisschopsverkiezing na de dood van Otto III.

Een duidelijke uiting van doelbewuste patronage door de rooms-koning is ook het – in de ordehistoriografie enigszins onderbelichte – aanhalen van de banden tussen Willem II en de hoogste échelons van de orde, onder meer via het verlenen van royale tolprivileges. Deze begunstiging was van korte duur door de dood van Willem in 1256. Ze moet er echter wel aan hebben bijgedragen dat broeders uit het Utrechtse circuit van ordenederzettingen vanaf 1248 decennialang op belangrijke posten van de Duitse Orde in het Middellandse Zeegebied terechtkwamen. Daar zal een rol bij gespeeld hebben dat de patronageband tussen het Hollandse Huis en het Duitse Huis te Utrecht onder Graaf Floris V bleef bestaan. Dankzij donaties van zijn kant konden commanderijen worden opgericht in Leiden en Middelburg. Waarschijnlijk is ook de stichting van een commanderij aan de Hofdijk bij Maasland in hoofdzaak te danken geweest aan de inzet van deze graaf. De begunstiging door Utrechtse ministerialen in dezelfde periode kwam vooral voor rekening van aanhangers van de Amstel-clan die zich met de Hollandse graaf had verbonden.

Dat de verbintenis met de Hollandse graaf niet enkel voor goederenexpansie zorgde maar het Duitse Huis ook van de graaf afhankelijk maakte, bleek toen Floris V in 1278 de Amstel-clan de rug toekeerde en partij koos voor de Zuylen-clan, en vervolgens toen hij in 1284 bepaalde dat de commanderij van Middelburg het bestuurlijke centrum van de ordegoederen in Holland en Zeeland moest worden. In 1285 verzoenden Floris V en de Amstel-clan zich weer met elkaar, met als gevolg dat het uiteindelijk niet kwam tot de vorming van een Hollands-Zeeuwse balije. De benoeming van Dirk van Holland – een bastaardzoon van Willem II van Holland en dus een halfbroer van Floris V – tot commandeur van het Duitse Huis te Utrecht in uiterlijk 1287 zal eveneens tot herstel van de relaties hebben geleid. Een en ander kon niet voorkomen dat in 1285 de twist om de rechtmatigheid van de rechten die het Duitse Huis in 1250 op de Utrechtse Klaaskerk had verkregen, weer oplaaide zonder dat het de broeders wat opleverde. Nog vóór 1297 moesten ze hier een verlies incasseren.

In de vroege veertiende eeuw speelde deze patronagepolitiek geen rol van betekenis meer. Na omstreeks 1365 echter zijn er enkele decennialang in zekere zin analoge ontwikkelingen waarneembaar, in relatie tot de nieuwe materiële bloei in die periode. De enkele jaren voordien ingetreden priesterbroeder Gerard van Vliederhoven uit Schoonhoven werd een drijvende kracht in de verspreiding van observantie-idealén in de balije Utrecht. Als schaffenaar van de landcommanderij sloot hij een reeks voor de orde gunstige goederentransacties af met hoofdzakelijk verwanten. Enkelen van hen kregen opeenvolgend een baan aangeboden als rentmeester bij de orde. Onder landcommandeur Johan van de Zande werd een verdere uitbreiding van het goederenbezit gerealiseerd door het aankopen van land. Uit detailonderzoek bleek dat een aantal verkopers verwant waren aan leidende ordefunctionarissen. Vooraanstaande verkopers waren onder meer de gebroeders Herman, Gijsbert en Jacob van Lokhorst. Herman was domdeken en een prominente aanhanger van de observatiebeweging in Utrecht. Hij was een opvolger van Lubbert Bol, die in 1396 zijn functie neerlegde om in het Duitse Huis te treden. Een belangrijk begunstiger was trouwens ook bisschop Frederik van Blankenheim, promotor van de Moderne Devotie en animator van observante kloosters en leefgemeenschappen in zijn diocesis meer in het algemeen. Hij steunde op verschillende manieren de conventen van de Duitse Orde in Utrecht en Tiel.

De goederenverwerving van het Duitse Huis in deze tijd was dus grotendeels het resultaat van donaties en intredescheningen uit een netwerk van Utrechtse devoten. Dit netwerk viel echter in de eerste decennia van de vijftiende eeuw langzaam uit elkaar onder druk van een langdurige vete tussen de families Lokhorst en Lichtenberg en hun aanhangers, die de stad Utrecht en het Nedersticht in hun twisten meesleepten. Het politieke klimaat raakte sterk gepolariseerd en voerde eveneens tot tweespalt binnen de Utrechtse balije van de Duitse Orde. De partijstrijd verhevigde vervolgens door het Utrechts Schisma dat na het overlijden van Bisschop Frederik van Blankenheim in 1423 ontstond. Landcommandeur Herman van Keppel steunde, net als de factie van Lichtenbergers en een meerderheid van de Stichtse standen, bisschopskandidaat Rudolf van Diepholt. Een groep broeders onder aanvoering van Sweder Cobbing koos daarentegen partij voor Zweder van Culemborg als bisschop, zoals ook onder meer de Lokhorsten en de Gelderse graaf had-

den gedaan. Toen Van Keppel in 1442 overleed barstte een opvolgingsstrijd uit tussen zijn voormalige schaffenaar Dirk van Enghuizen en Sweder Cobbing met hun beider aanhangers. De chaos was compleet toen een groep van zeven ridderbroeders in 1454 uit Pruisen terugkeerde en tegen Van Enghuizen in opstand kwam. Goederen werden er in deze periode vrijwel niet verworven. De nodige vervreemdingen en verpandingen konden achteraf grotendeels worden teruggedraaid. De partijstrijd werd beslecht door een reeks scheidsrechterlijke uitspraken en verzoeningen in de jaren 1450. De rust keerde pas echt terug na de benoeming van Johan van Drongelen tot landcommandeur in 1469.

Van Drongelen brengt me bij een vierde verklarende factor, namelijk de invloed die individuele landcommandeurs als goede of slechte managers op de goederenverwerving konden hebben. Perioden van goederenexpansie, stabiliteit of de hervormingen die daarnaar leidden, deden zich grotendeels voor onder een select aantal commandeurs en – vanaf de vorming tot balije – landcommandeurs. Vooral in de perioden dat landcommandeurs met bestuurlijke kwaliteiten lang aan het bewind bleven, werden koerswijzigingen ingezet die achteraf bepalend waren voor de bezitsontwikkeling. Een voorbeeld is de eerste commandeur Antonius van Printhaghen, die volgens de balijekroniek het huis 35 jaar lang zou hebben bestuurd. In de bronnen kon ik hem ‘slechts’ tussen 1248 en 1262 in die functie traceren, hetgeen nog steeds een ruime tijd is. Dat was echter wel een formatieve periode. Onder zijn leiding moet dan de patronageband met de Hollandse gravenfamilie zijn gesmeed en verstevigd. De volgende commandeur met een uitzonderlijk lange bestuursperiode was Dirk van Holland. Hij wordt, met onderbrekingen, als commandeur vermeld in 1287-1311, mogelijk tot 1321. Tijdens zijn bewind werd het Duitse Huis een centrale vestiging van de orde in de *Partes Inferiores* en kreeg het sterker het karakter van hoofdhuis van een aparte balije. Onder hem werd de orde meer begunstigd door voorname burgers dan door de Utrechtse ridderschap.

Een latere landcommandeur die in dit verband ook niet onbenoemd mag blijven is Gerit Splinter van der Enghe (zeker 1382-1404, volgens de balijekroniek 1379-1405). Onder zijn bestuur werden de broeders zowel in het hoofdhuis als in de afhankelijke commanderijen aan een strenge en ascetische navolging van de orderegel gehouden en kwam het tot een hernieuwde toename van het goederenbezit. Zijn opvolger Johan van de Zande zette dit beleid voort. In dit rijtje observante landcommandeurs moet ook Herman van Keppel (1421-1442) genoemd worden. Ondanks partijstrijd en economische malaise – externe factoren die een verdere goederenexpansie bemoeilijkten – slaagde hij erin het goederenbeheer op peil te houden en het bezit zelfs uit te breiden. Bij zijn dood liet hij het Duitse Huis welvarend achter. Johan van Drongelen geldt als de laatste middeleeuwse renovator en saneerder van de balije. Hij maakte een eind aan de verbeterde interne machtsstrijd en stabiliseerde met een evenwichtig hervormingsprogramma de materiële en godsdienstige situatie binnen de balije en landcommanderij. Onder Steven van Zuylen van Nijeveld tot slot werd het riddermatige karakter van het Duitse Huis versterkt. De goederenaankopen tijdens zijn bestuur dienden dat doel.

Economische ontwikkelingen en omstandigheden vormen de vijfde en laatste factor die de goederenverwerving mede heeft bepaald. Vanwege de bronnenschaarste kon dit thema niet expliciet belicht worden wat betreft de periode vóór 1365. Er bleken te weinig

gegevens voorhanden om een verband te onderzoeken tussen de algemene economische conjunctuur en het succes van de goederenverwerving bij de Duitse Orde. Daarbij was er ook weinig reden om aan te nemen dat dit verband sterk zou kunnen zijn geweest. De dertiende-eeuwse goederenverwerving kwam immers vrijwel geheel voort uit opeenvolgende reeksen van donaties van land. Veel daarvan betroffen intredeschenkingen, bestaande uit land met een feodale herkomst. Van economisch belang is wel de waarneming dat de omvang van het geschonken landbezit bij een intrede in de dertiende eeuw hoger lag dan in latere tijden.

Gedurende de veertiende eeuw werd aankoop de belangrijkste vorm van goederenverwerving. De invloed van de markt werd verder vergroot door de overgang van eigen exploitatie naar verpachting van de grote bouwhof bij het oude Duitse Huis omstreeks 1365. Dalende pachtinkomsten ten gevolge van pestepidemieën in de tweede helft van de veertiende eeuw werden gecompenseerd door schenkingen van andersoortige goederen zoals renten door Utrechtse patriciërs en prominente geestelijken, die werden aangetrokken door de observantiecampaagne in het Duitse Huis. Sterk dalende reële pachtinkomsten vanaf omstreeks 1420 moeten een belangrijke veroorzaker zijn geweest van bezuinigingen op het aantal broeders en de mogelijkheden voor het aankopen van goederen hebben beperkt.

Al met al heb ik vijf factoren onderscheiden die, in onderlinge samenhang, van invloed zijn geweest op de goederenverwerving van het Duitse Huis te Utrecht in 1231-1536. Kruistochten, devotionele waardering, politiek gemotiveerde patronage, de invloed van landcommandeurs en economische omstandigheden waren fenomenen die in wisselende verhoudingen de bezitsontwikkeling hebben bepaald. Kruistochten waren bijvoorbeeld religieuze ondernemingen én hadden een sterke politieke dimensie. Het was aldus een samenspel van deze factoren die hebben bijgedragen aan de vorming van het goederenbezit van het Duitse Huis in de middeleeuwen. Van deze factoren wegen kruistochten en politiek ten slotte het zwaarst. Zo hing de stichting samen met kruistochten in de Levant en in Drenthe, en verleende de bisschop zijn helpende hand. De sterke golfsgewijze goederenexpansie gedurende het vervolg van de dertiende eeuw hielden eveneens verband met kruistochtexpedities en de patronage van de Hollandse graaf en zijn familie. Vanaf omstreeks 1300, toen duidelijk werd dat er geen nieuwe kruistochten naar het Heilige Land meer zouden komen en de Hollandse gravendynastie in rechte lijn was uitgestorven, was het vooral zaak het gevestigde instituut draaiende te houden door beheer en eventueel aankoop van goederen.